

יצירת ע"ז או יצירת אומנות

פתיחה

בשיעור זה נבחן את יחסם של חז"ל לאומנות ופיסול על רקע איסור יצירת ע"ז. בעולם האלילי היתה לאומנות מקום של כבוד - המקדשים האלילים היו מעוטרים בצורות שונות ומגוונות, וניתן לומר שראשית האומנות בעולם הדתי הפולחני.

את איסור יצירת ע"ז ניתן לחלק לשניים: איסור יצירה לשם ע"ז לו נקדיש את חלקו הראשון של השיעור, ויצירה לשם נוי לו נקדיש את חלקו השני של השיעור.

עשיית ע"ז

בטבלה שלפנינו מופיעים המקומות בהם מופיע איסור עשיית ע"ז:

שמות יט	שמות לד	ויקרא יט ¹	דברים ד	דברים ה
(ג) לא תעשה לך פסל וכל תמונה אשר בשמים מפעל ואשר בארץ מתחת, ואשר במים מתחת לארץ:	אלהי מסכה לא תעשה לך	אל תפנו אל האלילים ואלהי מסכה לא תעשו לכם אני ה' אללקים.	ונשמרתם מאד לנפשתיכם כי לא ראיתם כל תמונה בשמים בשמים ממשעל ואשר בארץ (טז) תשחתון ועשיתם לכם פסל תמונת כל סמל תבנית זכר או נקבה:	לא תעשה לך פסל כל תמונה אשר בשמים ממשעל ואשר בארץ מתחת במים מתחת לארץ:
(יט) לא תעשון אתי אלהי כסף ואלהי זהב לא תעשו	אלהי מסכה לא תעשה לך	אל תפנו אל האלילים ואלהי מסכה לא תעשו לכם אני ה' אללקים.	ונשמרתם מאד לנפשתיכם כי לא ראיתם כל תמונה בשמים בשמים ממשעל ואשר בארץ (טז) תשחתון ועשיתם לכם פסל תמונת כל סמל תבנית זכר או נקבה:	לא תעשה לך פסל כל תמונה אשר בשמים ממשעל ואשר בארץ מתחת במים מתחת לארץ:
(כז) לא תעשון אתי אלהי כסף ואלהי זהב לא תעשו	אלהי מסכה לא תעשה לך	אל תפנו אל האלילים ואלהי מסכה לא תעשו לכם אני ה' אללקים.	ונשמרתם מאד לנפשתיכם כי לא ראיתם כל תמונה בשמים בשמים ממשעל ואשר בארץ (טז) תשחתון ועשיתם לכם פסל תמונת כל סמל תבנית זכר או נקבה:	לא תעשה לך פסל כל תמונה אשר בשמים ממשעל ואשר בארץ מתחת במים מתחת לארץ:

המעין בפסוקים לעיל יבחין כי התורה אוסרת ארבע צורות של ע"ז: פסל, תמונה, מסכה, תבנית. עולם התכנים של ע"ז

מתמקד בשלושה תחומים: עולם החי, גורמי השמים ובני האדם. המכילתא בפרשת יתרו מחלצת מתוך המקורות השונים את הכללים של איסור עשיית ע"ז, ואוסרת בסופו של דבר צורה ותוכן במידה ואלה מאפיינים של ע"ז, המכילתא חותמת את דרשה בכלל:

"ואשר במים מתחת לארץ, להביא את הבוביא, דברי רבי עקיבא, ויש אומרים להביא את השבריים. כל כך רדף הכתוב אחר יצר הרע, שלא ליתן לו מקום למצוא לו אמתלת התר" (מכילתא דרבי ישמעאל יתרו, פרשה ו).

בבני האדם רובץ היצר לתת לפסלים ולסמלים חיצוניים משמעות רוחנית של עבודת גילולים. לכן ריבה הכתוב בציווים והזכיר אופנים שונים של ע"ז ולא הסתפק באיסור כללי, ללמד כי אין לעשות כל צורה בעלת תוכן אלילי.

לצד הציווים האוסרים על העשייה, מופיעים בספר ויקרא ובספר דברים שני ציווים על הרחקה (ונשמרתם מאוד לנפשותיכם, אל תפנו אל האלילים). ציווים אלו מתחברים אל דברי המכילתא שהבאנו לעיל כי כי הכתוב היה מודע ל"יצר הרע" שיש לאדם המחפש להתחבר לאלילים מוחשיים ולא לאלוקות.

צווי נוסף שמטרתו לשמור על הרחקה, הוא הציווי בפרשת יתרו:

"ויאמר ה' אל משה פה תאמר אל בני ישראל אתם ראיתם כי מן השמים דברתי עמכם. לא תעשון אתי אלהי כסף ואלהי זהב לא תעשו לכם. מזבח אדמה תעשה לי וזבחת עלי אֵת עלתך ואת שלמך את צאנך ואת בקרך בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתך. ואם מזבח אבנים תעשה לי לא תבנה אותהן גזית כי חרבך הנפת עליה ותחללה. ולא תעלה במעלות על מזבחי אשר לא תגלה ערותך עלי" (שמות כ' יח-כב).

לאחר מעמד הר סיני מצווה הקב"ה את ישראל כיצד לעבדו, ואזהרתו הראשונה היא מניעת עבודה זרה בשיתוף, והוצאתם של אלהי הכסף והזהב מהעבודה הרוחנית. חז"ל למדו מכאן כי צורות מסוימות המשמשות את הע"ז אסורות בעשייה גם כאשר מטרתה לנוי. בסוגיה בדפים מב-מג: מובא דיון ארוך בזיהוי הצורות האליליות ובאופנים שנאסרה עשייתם גם נוי, ושתי הדרשות המרכזיות בסוגיה הן:

"לא תעשון אתי - לא תעשון כדמות שמשמי המשמשין לפני במוס" (ללא תעשון אתי - כדמות שמשמי המשמשין לפני).

שתי הדרשות אוסרות עשייה של משמשי של הקב"ה מסוגים שונים. בדרשה הראשונה נאסרה עשייתם של משמשים כדוגמת שמש, ירח ומזלות, והדרשה השנייה מכוונת למקדש וכליו שהם משמשי 'התחתונים' של הקב"ה.

מדוע נאסרה עשיית משמשים אלו? כפי שראינו לעיל בפרשה האחרונה של פרשת יתרו מצווה הקב"ה את ישראל כיצד

1 במדרש ויקרא רבה (פרשה כד) מובא משמו של רבי חייא כי פרק יט פסוקים א-כ הן עשרות הדברות של ספר ויקרא

בע"ז, אלא בדחיקת מעמד המקדש. כאמור התורה בפרשת מזבח אדמה, מחייבת לעבוד את ה' דרך מזבח האדמה ולא באופן אחר. חיקוי כלי המקדש לצרכי נוי יכול להביא לעבודת הבורא שלא בירושלים ובכך לגרום 'לעבודה אחרת'. דוגמה היסטורית לכך היא מקדש חניו שבמצרים שהיה חיקוי לביהמ"ק בירושלים. ברם מהשוואה שעושה אביי בדף מג. בין יצירת כלי מקדש לאיסור עשיית משמשים שבמדור עליון, נראה כי הגמרא לא חילקה בין השניים ודין עשיית תבנית היכל אולם כדן תבנית שמש וירח בניגוד לשיטת הרמב"ם. ברם ניתן לטעון כי אע"פ שמטרת האיסור בשתי המקומות שונה, האופי של האיסור זהה בשני המקרים והוא יצירת חפץ למטרת נוי.

יצירת אומנות

כיצד א"כ נוהגים אנו היום ליצור צורות הלכה למעשה. מדרשות הגמרא בסוגיה בדפים מב-מג משמע כי כל הצורות שאינם בגדר 'משמשים' מותר לציירם (צורה שאינה בולטת חד ממדית). וכן לפסלם (צורה בולטת תלת ממדית), וכך פסק הרמב"ם:

"צורות הבהמות ושאר נפש חיה חוץ מן האדם וצורות האילנות ודשאים וכיוצא בהן מותר לצור אותם ואפילו היתה הצורה בולטת" (הל' ע"ז פ"ג, הלכה יא).

ברם התוספות חלקו על דברים אלו, ואלו דבריהם:

"נשאלתי על אותם שמציירים במחזורים צורות חיות ועופות אם יפה עושים אם לאו. והשבתי נ"ל דודאי לא יפה עושים שמתוך שמסתכלים בצורות הללו אין מכוונין לבם לאביהם שבשמים **מיהו אין כאן איסור דלא תעשה לך פסל**... ואפילו חשדא ליכא בצירים שהם מיני צבעים בעלמא ואין בהם ממשות כלל **דלא חיישינן לחשדא אלא בחותם בולט ולא בחותם שוקע וכל שכן בדבר זה שאינו לא שוקע ולא בולט אלא מין צבע בעלמא** ונראה לי דאפילו ישראל מותר לצור צורות במיני צבעים ואין בזה משום לא תעשה לך פסל דלא אסר אלא פרצוף גמור חקוק בששר אבל במיני צבעים מותר... ועוד נראה לי דלפי סוגיית פרק כל הצלמים (ע"ז מג:) מוכח דכל מיני פרצופין מותר לעשות אפילו חקוקין וחותרמה בולט חוץ מפרצוף אדם לחודה או דמות ארבעה פרצופין בהדי הדדי שבכסא הכבוד אדם אריה שור נשר ודמות שמשין שבמדור העליון ושבמדור התחתון ותשמישי מקדש לעשות כמותו בית תבנית היכל אכסדרה תבנית אולם כמדתן בארכו ורחבו שולחן תבנית שולחן מנורה תבנית מנורה, אבל מילי אחריני שרי" (יומא נד. ד"ה כרובים).

המקור שמביא התוספות לפסקתו היא המכילתא בפרשת שמות שמדבריה הבאנו לעיל, המגדירה מהן הצורות הנעשות לע"ז ואסורות בעשייה. ברם כפי שהערנו לעיל, בתוספתא לא מוזכר בשום מקום כי אסור לעשות צורות אלו לנוי.

בהמשך כותבים התוספות כי מסתימת דברי הגמרא בע"ז מג: משמע כי צורות שאינן קשורות למשמשי הקב"ה מותרות בעשייה בכל אופן, בין אם המדובר בצירוף בין אם המדובר בפיסול. ניתן לומר כי פרשנותם של בעלי התוספות במכילתא נובעת מהבנת הפסוקים שבפרשת יתרו. עד עתה כל הדרשות

לעבדו בכדי שלא להגיע לע"ז. יצירת משמשים שלא למטרות עבודת ה' עלולה להפוך אותם מנוי לאלוקות.

הצורות שנאסרו

המקור לזיהוי הצורות שנאסרו בעשייה הינם דברי רב ששת:

"מנקיט רב ששת חומרי מתנייתא ותני: כל המזלות מותרין - חוץ ממזל חמה ולבנה. וכל הפרצופין מותרין - חוץ מפרצוף אדם. וכל הצורות מותרות - חוץ מצורת דרקון" (מב.).

בשמועה שלפנינו מובאים ליקוטי הלכות תנאיות שמקורם אינו לפנינו. רב ששת אשר לפנינו היו מקורות אלו, מנסה לאחדם לחטיבה אחת והציטוטים שלפנינו הינם מסקנותיו.

בהמשך הסוגיה, אביי ורבא נחלקו בפרשנותם של הלכות אלו: לשיטת רבא סדרת הלכות אלו עוסקת במי שמצא צורות והוא אינו יודע האם יש לאוחזם כע"ז ולאוסרם אף לנוי או שמא הם מותרים. לעומתו, לשיטת אביי ההלכה הראשונה והאחרונה עוסקות אכן בזיהוי עבודת כוכבים, אולם ההלכה האמצעית העוסקת בפרצופים עוסקת בעשיית עבודת כוכבים. להלכה, פסק הרמב"ם כאביי, ובאיסור עשייה צורות הוא ממקד את הדברים בפרצוף אדם וז"ל:

"אסור לעשות צורות לנוי ואע"פ שאינה עבודת כוכבים שנאמר 'לא תעשון אתי' כלומר צורות של כסף וזהב שאינם אלא לנוי כדי שלא יטעו בהן הטועים וידמו שהם לעבודת כוכבים, ואין אסור לצור לנוי אלא צורת האדם בלבד" (הל' ע"ז פ"ג, הלכה ט).

לדעת הרמב"ם הלכה זו נובעת מן החשש שמא אנשים יבאו לטעות ולייחס לפסל כוחות של עבודת כוכבים. המקור לדברים היא דרשת הפסוקים בשמות כ"ט, לא תעשון אתי אותה בארנו לעיל.

בהמשך, הרמב"ם מייחס את דרשת 'לא תעשון אתי' לאיסור עשיית משמשים שבמדור עליון שמש וירח:

"וכן אסור לצור דמות חמה ולבנה כוכבים מזלות ומלאכים שנאמר 'לא תעשון אתי' - לא תעשון כדמות שמשי המשמשין לפני במרום ואפילו על הלוח" (שם יא).

ברם ישנו שוני בין היקף האיסור של עשיית פרצוף אדם לאיסור עשיית משמשים שבמדור עליון. לגבי משמשים שבמדור עליון נאמר שאלו נאסרו בין אם הם בולטות ובין אם הם שקועות, אולם פרצוף אדם נאסר דווקא אם נעשה בצורה בולטת. הראב"ד בהשגותיו אינו מבין את חילוקו של הרמב"ם ובאנו למחלוקת ראשונים.

ניתן לומר כי בשונה מפרצופי אדם, שמשים שבמדור עליון מסמלים כוחות טבע והפולחן אינו ממקד את עבודתו בחפצא שלפניו. זאת בניגוד לפסלים המסמלים דמות אדם שהוא אינו כח טבע והחשש כי הפסל לו פולחים אינו רק סמל אלא מציאות.

האיסור לעשות תבנית אולם והיכל

הלכה נוספת הקשורה להלכה זאת אולם הרמב"ם דוחקה להלכות בית הבחירה היא האיסור לעשות כתבנית מקדש אולם והיכל. מדוע הרחיק הרמב"ם הלכה זו מהלכות ע"ז? נראה כי לתפיסת הרמב"ם החשש שבעשיית כלי מקדש אינו

להקל כלל נגד דברי הרמב"ן והטור מסיק כן וכן הר"ן ומר"ח ז"ל כתב לדעת הרמב"ן שבמידי דאיסורם מן התורה בעשייתן ושהייתן מדרבנן אסורים בשהייתן אפילו בשוקעת ובדברי הר"ן שזכרתי שהיא דעת הרמב"ן כתוב בהדיא דמותריהם בשהייתן בשקועה והא דמשמע בדברי הרמב"ן שגם בשאר צורות יש איסור דעשייתן מדרבנן פי' הר"ן דהיינו בצורות שהיה מנהג העובדי כוכבים לעבדן אבל אם אין מנהג בהם לעבדן מותר עשייתן וכמ"ש הש"ע סעיף ו'."

הט"ז מעיר כי יש לחשוש לשיטת הרמב"ן ולאסור עשיית צורות לנוי מדרבנן גם בשאר צורות במידה ויש לנו מידע כי אותם צורות נעבדות בתרבות כלשהי.

שעסקו בעשיית צורות לנוי היו סביב הפסוק 'לא תעשון אתי', ברם דרשת המכילתא היא על הפסוק בעשרת הדברות 'לא תעשה לך פסל'. המכילתא סבורה שאותם צורות העשויות לנוי יכולות לשמש לעבודת השם בשיתוף כפי שראינו בפסוק יט. במילים אחרות ע"פ פרוש זה איסור עשיית פסלים לנוי הוא סרח לע"ז ואיננו איסור הנובע מחשש לעבודת ה' בשיתוף.

שיטה שלישית בעניין זה יש לרמב"ן. לדידו איסור 'לא תעשון אתי' שייך בכל הצורות, אלא שיש לחלק בין רובד הדאורייתא לרובד הדרבנן. מדאורייתא נאסרו רק הצורות שהינם משמשים מובהקים כגון שמשים של מדור עליון (שמש וירח) פרצוף אדם, תבנית היכל וכלי מקדש. מדרבנן אסורים גם שאר צורות בין אם המדובר בציור (צורה שאינה בולטת) לאו יסול (צורה בולטת).

הרמב"ן מסביר כי מכיון שאיסור לא תעשון אתי תלוי בחשדא, וחדש קיים בכל אופן, לכן נאסרו מדרבנן כל הצורות. הבנה זו מעניינת ביותר מכיון שהיא רואה באיסור לא תעשון אתי בעיה בעצם העשייה ולא בחפצא הנוצרת. כלומר יצירה אמנותית העוסקת בהגשמה יכולה להביא אותנו לחשד כי היוצר מחשיב ומאליל את יצירתו.

להלכה פוסק השלחן ערוך:

"אסור לצייר צורות שבמדור שכינה, כגון ד' פנים בהדי הדדי, וכן צורות שרפים ואופנים ומלאכי השרת. וכן צורת אדם לבדו, כל אלו אסור לעשות אפילו הם לנוי. ואם עובד כוכבים עשאה לו, אסור להשהותם. הגה: ומיהו אם מוצא אותם, מותרים, מלבד בחמה ולבנה שדרך העובד כוכבים לעבדם, או שיש הוכחה שעשאו לעבדם, שאז אסור ככל הצלמים, כמו שנתבאר בריש הסימן (טור). במה דברים אמורים, בבולטת. אבל בשוקעת, כאותם שאורגים בבגד ושמציירים בכותל בסמנין, מותר לעשותם. וצורת חמה ולבנה וכוכבים, אסור בין בולטות בין שוקעות. ואם הם להתלמד, להבין ולהורות, כולן מותרות אפילו בולטות. (ויש מתירין בשל רבים, דליכא חשדא - טור בשם הרא"ש)"

(יורה דעה סי' קמ"א סעיף ד).

על דברים אלו מעיר הט"ז:

מותר לעשותן - משמע כל הצורות האסורות דלעיל מותר לעשותן כשהם שוקעים. אבל בטור הביא אח"כ בשם הרמב"ן שכתב בכל מה שאסור מן התורה משום לא תעשון אתי דהיינו ארבעה פנים שבמדור שכינה ודמות מלאכים שבמדור העליון ודמות חמה ולבנה כוכבים ומזלות שבמדור התחתון ודמות אדם משום שנאמר לא תעשון אותי פי' כדמות שאני מראה עצמי לנביאים כל אלו אסור בין שוקע בין בולט אלא בשאר צורות יש ג"כ איסור לעשותן והוא מדרבנן שם יש חילוק בין שוקע לבולט ממילא גם בהנך שאסור מן התורה לעשותן אלא דשהייתן מותר מן התורה ואסור מדרבנן משום חשדא גם בהם יש חילוק בין שוקע לבולט ודעה זו הביא הר"ן בשם הראשונים וכתב עליה שכן עיקר והוכיח כן מן התלמוד ואם כן תימא על הש"ע שלא הביא דעת הרמב"ן ולענין הלכה ודאי שאין

 כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון, תש"ע
 עורך: אביעד בינגשטוק

 בית המדרש הוירטואלי
 מיסודו של
 The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash
 האתר בעברית: <http://www.etzion.org.il/vbm>
 האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org>
 משרדי בית המדרש הוירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5
 דוא"ל: office@etzion.org.il
 לביטול רישום לשיעור: <http://etzion.org.il/vbm/unsubscribe.php>